

Ricardo ROBLEDO i Santiago LÓPEZ (eds.): *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*, Saragossa, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2007, 581 pàgines.

La reunió en el llibre ressenyat de dos temes aparentment contradictoris —la gestió dels grans patrimonis i les reformes agràries— es justifica pels editors en els primers paràgrafs de la introducció. Coincidisc plenament amb Ricardo Robledo i Santiago López quan escriuen, «la *MEZCLA de gran patrimonio-reforma es una de las asociaciones más socorridas para el historiador que suele basarse en la eficiencia/ineficiencia de la gran explotación para negar o justificar la reforma agraria*» (pàgina 8). De fet, l'estructura de la publicació reproduïx aquests plantejaments: a les dues parts en què es dividix s'agrupen respectivament els articles que aborden tots dos temes.

Hi ha un fil conductor entre aquests dèsset treballs, tot i l'heterogeneïtat dels seus continguts: la primacia de l'enfocament institucional. Això explica que els editors hagen dedicat gran part de la introducció a una reflexió teòrica sobre el paper dels factors institucionals en el creixement, aprofitant l'oportunitat per insistir en la necessitat d'inserir la variable temporal, absent en els postulats de la NEI. En aquest cas es tractaria, primer, d'incloure-la en la definició dels drets de propietat per donar compte dels canvis socials i econòmics i, després, en la recerca dels nexes existents entre la naturalesa de les institucions i el seu nivell d'eficiència econòmica. El caràcter relatiu d'aquesta última i la seua dependència de les transformacions del context són particularment destacades.

Començant pels huit estudis dedicats als grans patrimonis agraris, Domingo Gallego inicia la sèrie plantejant, des d'una perspectiva teòrica, les interaccions existents entre el funcionament de les empreses agràries, la fesomia dels drets de propietat —considerats com a fruit de l'evolució històrica— i l'entorn en el qual s'inscriuen. Com afirma l'historiador aragonès, la combinació d'aquests tres elements sol tenir com a resultat diferents formes de gestió, tesi de la qual podem trobar la comprovació sense dificultats a la resta de treballs, que se n'ocupen de casos concrets.

Ens trobem, llevat d'escasses excepcions, davant d'un conjunt de xicotetes monografies, més que no davant les típiques comunicacions presentades en un congrés. Pràcticament tots els autors són especialistes en el tema que aborden, de manera que han dut a terme síntesis denses i de contingut molt ric, cosa que dificulta el seu resum. Afortunadament, l'articulació de totes elles al voltant de tres punts concrets, per exigència dels organitzadors, en facilita l'anàlisi comparativa. Es tracta, com veurem, de l'impacte de la reforma liberal sobre els patrimonis, de les formes de gestió dels mateixos i dels problemes d'agència i, finalment, de l'evolució de la renda i la seua composició. Abans d'abordar-los, sembla procedent dur a terme una presentació a grans trets dels treballs per tal de facilitar-ne la contextualització:

- 1r. Des del punt de vista espacial, la majoria dels espais regionals de la Península hi han estat tinguts en compte. L'Espanya humida hi està representada per Galícia (A. Presedo) i Navarra (Gastón i Lana Berasain); l'Espanya interior per Castilla Lleo (J. Moreno Lázaro, J. Bonales i R. Serrano); la mediterrània per Catalunya (J. Bonales i E. Saguer) i Mallorca (A. Morey); i la meridional per Andalusia (A. López Estudillo).
- 2n. Des del punt de vista cronològic, el tram temporal retingut sol ser un segle XIX ampliat, excepte en els casos de Serrano i Saguer, que se centren en la primera meitat del XX, i el de López Estudillo, que inclou el XVIII. Els enfocaments de llarga durada són, doncs, predominants.
- 3r. Des del punt de vista de la procedència social dels titulars de les finques, són

tots aristòcrates menys en el cas de Pelayo Negre, un propietari acomodat de Girona, sense títols de noblesa, estudiat per Sagner, i del Capítol catedralici de Còrdova, objecte del treball de Estudillo. D'ací que els autors hagen dedicat moltes pàgines a l'origen i composició del patrimoni, a la genealogia familiar i a la personalitat i avatars dels representants de les successives generacions.

- 4t. Des del punt de vista metodològic, preval l'enfocament *micro* i, des de l'heurístic, l'atenció preferent a les comptabilitats privades, de vegades complementades amb la consulta d'algun altre tipus de fonts.

Dit açò, passem als temes centrals i començarem per la resposta a l'impacte de les reformes liberals. Atès el caràcter aristocràtic de la quasi totalitat dels propietaris estudiats es van veure, segurament, afectats per les disposicions desvinculadores o des- amortitzadores (el cas del Capítol cordovès). Presedo, Bonales, Moreno, Morey i Lana expliquen amb cert detall —el cas d'A. Morey— les estratègies adoptades pels antics titulars de fideïcomisos i de primogenitures per evitar o, si més no, alentir la dispersió dels patrimonis, segons sembla, amb un notable nivell d'èxit. L'endogàmia matrimonial o la planificació de compravendes ben situades semblen ser les més difoses. Un altre tipus de problema és el plantejat per J. Bonales, que estudia els enfrontaments entre les comunitats rurals dels Pirineus catalans i els grans propietaris (en termes relatius, no pas absoluts) de la zona, en produir el canvi institucional.

Els problemes de gestió tenen major calat. Com vaig escriure fa algun temps per al cas de Múrcia,¹ la figura tòpica del gran propietari absentista, que es desentén de la marxa de les seves finques i només va a percebre la renda, no era en absolut majoritària a l'Espanya del segle XIX. Els exemples presentats en aquest llibre donen suport a aquesta asseveració: la gran majoria dels titulars dels grans conjunts de finques no solen deixar de banda els seus interessos i intenten augmentar els ingressos per tots els mitjans a l'abast. Amb aquesta finalitat vigilen els administradors, invertixen en millores (sobretot en els immobles de les finques, però també en la introducció del regadiu o de nous cultius) però, especialment, intenten comprovar l'eficàcia de les formes de gestió. En aquesta direcció apunten els canvis al respecte quan la conjuntura els va semblar favorable, la qual cosa desmentix la insistent afirmació dels especialistes sobre el *quasi* monopoli de la gestió indirecta al llarg del període, recolzada en els contractes agraris precaris sota la forma d'arrendament en diners o espècie.

Per contra, part dels autors esmentats han cridat l'atenció sobre els intents d'introduir la gestió directa i, en altres casos, de combinar-la amb altres sistemes. Moreno Lázaro, Gastón-Lana i Sagner hi exposen exemples de comportaments en aquest sentit. Fins i tot en les regions on es va mantenir l'emfitèusi com a Galícia (*foros*), Catalunya i Mallorca (establiments) poden observar esforços adreçats a la diversificació amb la introducció de l'arrendament en diners. Tot i això, és necessari confessar que des del final del XIX i, sobretot, en les primeres dècades del XX, es torna a la gestió indirecta i, fins i tot, s'arrenden totes les finques a un sol explotador. Això sembla donar la raó a Garrabou quan es referix a les limitacions del capitalisme agrari a Catalunya. Però el fet que es trobe la mateixa opció en tots els casos presentats mostra que les raons d'aquesta estratègia distaven de ser exclusivament catalanes. Probablement l'explicació del fet residisquen en la dispersió dels patrimonis amb la consegüent carestia de certs costos de transacció (informació, compliment de contractes, etcètera).

1. M. T. PÉREZ PICAZO, «Riqueza territorial y cambio agrícola en la Murcia del siglo XXI. Aproximación al estudio de una contabilidad privada (c. 1800-1902)», *Agricultura y Sociedad* 61, 1991, 39-95.

Darrer punt: l'evolució de la renda de la terra i/o el balanç entre despeses i ingressos. Tot i les fluctuacions de la conjuntura, la trajectòria d'ambdues variables és positiva en gairebé tots els casos i, quan no ho va ser, s'hi donaren dos tipus de respostes: la conservació a ultrança de la integritat del patrimoni, tot i les pèrdues econòmiques (opció de la família Bornos, Moreno Lázaro), o la venda d'una part del mateix quan els problemes s'agreuaven (opció del comte de Zaldívar a Navarra, Gastón i Llana, i de la noblesa dels Pirineus catalans, Bonales) o quan es necessitava diner líquid (el duc de Sesto per donar suport a la restauració d'Alfons XII, R. Serrano). No obstant això, la tendència majoritària va jugar a favor del propietari, com he pogut comprovar igualment en el cas de Múrcia,² l'estancament dels salaris reals en la segona meitat del segle XIX i la fixació de preus mínims al començament del XX van ser factors que van jugar en detriment dels jornalers i dels xicotets arrendataris. En el període contemplat en aquests treballs no hi hagué una «derrota del rendista» com la que hi va haver a d'altres països europeus. La segona sèrie de treballs s'inicia també amb un de tipus general. En aquest cas es tracta d'una investigació de tipus heurístic, realitzada col·lectivament per L. Espinoza, R. Robledo, M. Pilar Brel i J. Vilar. La font escollida és el *Censo de Campesinos (1932-1936)*, d'abast estatal (encara que incomplet) i de gran transcendència no només des del punt de vista econòmic, sinó també des del demogràfic i el social. La cartografia dels resultats afegí interès a un text que proporciona informació sobre el nombre de jornalers, xicotets propietaris, arrendataris i societats obreres en l'àmbit del partit judicial. Els autors deixen clar el desig d'evitar el debat sobre la precitada Reforma, jutjada, hui, severament per gran part dels historiadors econòmics en nom de l'eficiència i de la productivitat, malgrat que fan constar que, al seu parer, constituïa «una respuesta coherente a unas necesidades estructurales y coyunturales» (pàgina 308).

Els dos texts següents —el primer de J. Carmona i J. Simpson i el segon de S. Riesco— constituïxen una bona aportació al debat en qüestió. El de Carmona i Simpson desenvolupa una visió més bé crítica, encara que hem de fer constar que el cas escollit —l'Andalusia latifundista— facilita una argumentació d'aquest tipus. Sembla clar, en efecte, que la combinació entre una agricultura cerealista extensiva i uns futurs explotadors mancats de mitjans i d'experiència —es tractava de jornalers, no d'arrendataris— haguera fet molt difícil la conversió dels latifundis en xicotetes explotacions orientades al mercat. L'èxit de la Reforma Agrària a Andalusia, en opinió de tots dos autors, exigia no només una redistribució de la terra sinó també un canvi en la naturalesa dels conreus i de la producció ramadera.

El text de Riesco es col·loca a les antípodes, encara que l'exemple estudiat, el dels *yunteros* extremeñys, presenta unes característiques molt diferents a l'anterior. L'autor afirma a les pàgines introductòries que «en su línea de trabajo [defensa] la influencia de la situación social en el análisis económico» (pàgina 364), o, dit en altres paraules, que les conseqüències de la redistribució de terres no es pot mesurar únicament en termes de productivitat. Per això, tot i que comença explicant la conjuntura econòmica dels anys 1930 i el seu impacte a Extremadura, la majoria del treball consistix en l'anàlisi de la fisonomia i comportament dels protagonistes dels decrets reformadors, els *yunteros*, els grans propietaris i l'Estat. La lentitud i excessos legalistes d'aquest últim va facilitar l'oposició patronal i radicalitzà els primers.

2. M. T. PÉREZ PICAZO: «El mercado de factores en la agricultura murciana en el siglo XIX», *Investigaciones de Historia Económica* 2, 2006, 40-70.

La resta dels capítols no concernixen la reforma de la II República espanyola. Tres d'ells se situen en països concrets d'Amèrica llatina i els altres dos ens acosten a la problemàtica de la globalització. Els de tema americà es referixen a Mèxic i a l'Argentina i s'ocupen sobretot del segle XX, encara que sense oblidar els antecedents històrics de les situacions que analitzen. Respecte al primer, A. Tortolero realitza un estudi de les transformacions de la gran propietat —la *Hisenda*, d'origen colonial gairebé sempre— després de la reforma agrària aplicada per la Revolució mexicana (1910-1917). La seua actitud davant d'aquest encadenament de fets és profundament crítica: ni està d'acord amb la tesi liberal sobre la irracionalitat de la gran propietat, ni amb els pretesos efectes positius que va tenir la seua supressió parcial. Els arguments en què es basa per defensar aquesta posició són dos: la inserció regional de les hisendes i l'efectiva vinculació als mercats.

Els dos estudis sobre l'Argentina, realitzats respectivament per Marta Valencia i Mónica Blanco es desenvolupen en el mateix context espacial: la província de Buenos Aires. Però el marc cronològic és més ampli en el primer text: l'autora comença analitzant el marc legal que va regir durant vuitanta anys sobre les terres que es van incorporar després d'haver estat conquerides, que pertanyien als aborígens, i prolonga l'anàlisi fins a la Llei general de terres públiques de 1876. Per la seua banda, M. Blanco se centra en un lapse de temps més curt, el comprès entre 1946 i 1955, durant el qual es realitzaren les reformes agràries peronistes. Malgrat les diferències existents, les dues autores coincidixen a assenyalar que la nova legislació no contribuï a generar una distribució més equitativa de la terra i que la continuïtat va prevaldre sobre la ruptura. En relació a això, Mónica Blanco insistix entre la divergència existent entre la retòrica peronista i la realitat dels problemes, sobre els quals s'evità prendre mesures de fons.

Resta per comentar els capítols de Bretón Solo de Zaldívar i Elisa Botella els quals, a partir d'una reflexió sobre les reformes agràries a Amèrica Llatina, intenten situar les dificultats dels camperols pobres en el context de la globalització. Zaldívar qüestiona el punt de vista negatiu sobre les mesures distributives tant per part dels economistes neoliberals («*obsoletas e inviables*» segons una opinió majoritària) com per part de determinades institucions. L'autor pensa, per contra, que les reformes, encara que no respongueren a les esperances dipositades en elles, constituïren una sèrie de fites en el procés de canvi econòmic i social dels països afectats; de fet, suggerix la necessitat de repensar-les i d'adaptar-les a la conjuntura actual.

Els plantejaments d'E. Botella no són molt diferents. Comença assenyalant la importància del desenvolupament agrari i rural en el conjunt de l'economia americana i suggerix, a partir d'ací, la necessitat de canviar la concepció de les agendes de desenvolupament de la regió. Un canvi que hauria d'estar presidit per prioritzar en l'etapa actual el desenvolupament agrari sobre l'industrial i per la posada en marxa d'unes reformes inspirades no només en la redistribució, sinó en l'augment del benestar familiar i de la competitivitat dels beneficiaris. Les conclusions de l'autora apunten en aquest sentit: el fracàs de les reformes agràries a l'Amèrica Llatina es va deure moltes vegades a l'absència del disseny d'un programa de desenvolupament rural sostenible a llarg termini.

3. H. J. CHANG, *Retirar la escalera. La estrategia del desarrollo en perspectiva histórica*, Madrid, Catarata, 2004.

Conclòs així el comentari de tots els textos, el lector haurà pogut comprovar que la riquesa d'elements i l'heterogeneïtat dels mateixos fa difícil, per no dir impossible, dur a terme una conclusió general. Per tant, em limitaré a recomanar la lectura del llibre que, entre altres coses, pot contribuir al replantejament crític del paper que se sol conferir a les institucions en els processos de creixement. Potser, com ha escrit Chang (2004) i recorda R. Robledo, caldria veure-les més com un resultat que no pas com una causa d'aquests.³

MARÍA TERESA PÉREZ PICAZO